

Jūratės Ruškės daktaro disertacijos „Asmenų su negalia orumo konstravimas sąmoningumo ugdymosi strategijomis“ (socialiniai mokslai, edukologija 07S) recenzija

Jūratės Ruškės pasirinkta daktaro disertacijos tema aktuali tiek teoriniu, tiek praktiniu požiūriu. Darbo svarbą ir esmę autorė racionaliai aktualizuoja probleminiais klausimais:

1. Kokios subjektyvios asmenų, turinčių negalią, orumo patirtys ir prasmės?
2. Kaip asmenys, turintys negalią, transformuoja negatyvias negalios prasmes į pozityvias?

Šie probleminiai klausimai autorei leido suformuluoti racionalų disertacinio tyrimo tikslą bei iš jo išplaukiančius uždavinius. Šio darbo oponentė prof. S. Ališauskienė disertacijos gynimo metu pažymėjo, kad disertacijos tyrimo objektas, tyrimo metodologija ir procesas bei turinys rodo, jog pereinama prie *naujos* negalios *tyrimų kartos*, kai *jautrių* tyrimu susitelkiama į itin sudėtingų, kompleksinių savo prigimtimi ir raida konstruktų, tokių kaip *orumas*, analizę, padedančią pažinti save ir kitus, keistis, išsilaisvinti iš tradicijų diktato, ugdytis sąmoningumą. Tai itin aktualu visuomenėse, išgyvenančiose esminius politinius, ekonominius, kultūrinius, socialinius pokyčius, ir kuriančiose demokratiją. Švietimo sistemos pokyčiai, ugdymo sistemos transformacijos kuriant įtraukiojo ugdymo (inkliuzinę) mokyklą yra itin reikšmingos labiausiai pažeidžiamoms asmenų grupėms ir asmenims, turintiems papildomų poreikių, patiriantiems negalią bei šių asmenų šeimoms. Šie asmenys ištisus dešimtmečius gyvenę be „balso teisės“, moksliniuose tyrimuose taip pat buvo vertinami kaip tyrimo objektai, kad vėliau ekspertai nuspręstų, kaip padėti neįgaliesiems tapti „normaliems“. Vaikai iki šiol dar rengiami mokyklai; integruojami, įtraukiami į mokyklą, tie, kurie turi specialiųjų ugdymosi poreikių, vėliau rengiami darbo rinkai, kur ir taip ankšta ir t. t. Šios pastangos dažniausiai palaiko ir sustiprina segregacines nuostatas. P. Freire'o (2000) nuomone, būtina keisti ne tiek žmogų, kiek struktūras, kurios engia, diskriminuoja, marginalizuoja, dehumanizuoja tiek engia-

muosius, tiek engėjus, t. y. transformuoti tikrovę taip, kad keistūsi struktūros, įsivyrautų dialogas vietoj vieno dominavimo ir kitų bebalsiškumo. Taigi vietoj vaiko įtraukimo į mokyklą, asmens integravimo į visuomenę, vertėtų kurti įtraukiojo ugdymo (inkliuzinę) mokyklą, įtraukiąją (inkliuzinę) visuomenę, įgalinančią kiekvieną dalyvauti, priklausyti, būti pripažintam, oriai jaustis. Šiame procese svarbios ir asmeninės transformacijos, sąmoningumo ugdymasis.

Darbas pakankamai iliustruotas – 7 lentelės, 2 paveikslai ir 6 priedai, kuriuose pateikta fenomenografinių interviu transkripcijos ir kita disertacinių tyrimų papildanti medžiaga. Disertantė tinkamai pagrindė šios temos nepakankamą iširtumą. Taip pat autorė nepriekaištingai suformulavo ir tinkamai akcentavo pristatomo darbo teorinį ir mokslinį naujumą bei praktinę vertę. Išsamiai pristatė disertacijos teorinį-metodologinį pagrindą, išskirtinę vietą skirdama interpretacinei ir emancipacinei transformuojamai paradigmoms. Siekdama darbo tikslo – „atskleisti asmenų, turinčių negalią, orumo konstravimo problematiką ir per veiklos tyrimą dalyvaujant sukurti sąmoningumo ugdymosi strategijas, kurios suteiktų galimybę siekti asmeninių ir (arba) socialinių transformacijų konstruojant orumą“, šios disertacijos autorė formuluoja adekvačius tyrimo tikslui uždavinius. Vertindama J. Ruškės daktaro disertaciją kaip visumą, oponentė prof. L. Rupšienė pažymėjo, kad tai yra aktualus, įdomus, novatoriškas mokslo kūrinys. Iki šiol negalių turinčių žmonių orumas nebuvo analizuotas emancipacinio transformuojamojo ugdymosi požiūriu. Todėl daktaro disertacijoje nagrinėjama problema užpildo moksle egzistuojančią spragą, o disertacinis tyrimas yra ypač reikšmingas. Metodologinio naujumo požiūriu imponuoja tai, kad šioje disertacijoje pritaikyta mišraus pobūdžio emancipacinė-transformacinė metodologija. Iki šiol Lietuvoje tokia metodologija nebuvo pritaikyta. Galima tik pasidžiaugti, kad Lietuvoje „grindžiamas kelias“ šiai labai perspektyviai ir šiuolaikiškai metodologijai taikyti. Prof. A. Bagdonas pasidžiaugė, kad turime dar vieną neįgalumo srities daktaro disertaciją. Disertacija suintrigavo ir pasirinktu analizės lauku – neįgaliųjų orumas ir sąmoningumo ugdymasis – ir pasirinkta metodologija – sudėtingas triaspektis kokybinis tyrimas, ir teorine (gal netgi metodologine) prieiga – interpretacinė transformuojamoji paradigma, vietomis pastiprinamos tiek pačios autorės, tiek kai kurių judėjimų (pvz., iš feministinių judėjimų kilusiomis) nuostatomis. Galima diskutuoti dėl kai kurių sąvokų vartojimo, radikalizmo tendencijų, kokybinio tyrimo rezultatų reprezentatyvumo, tačiau turime savitą, autorės giliai išmąstytą, grįstą daugybės kitų autorių tyrimais ir įžvalgomis kūrybos produktą. Šioje disertacijoje randamos aiškios teorinės nuostatos, kurios suderintos pačios autorės autorefleksijomis ir fenomenografijos tyrimo faktais, išlaikoma bendra viso darbo pristatymo loginė ašis. Faktas akivaizdus: turime tikrai originalų, kokybinę analizę grįstą mokslinį darbą, kuris skatina daug ką naujai permąstyti, nemažai ką keisti neįgaliųjų socialinės integracijos praktikoje, plėtoti panašaus pobūdžio mokslinius tyrimus ne tik neįgalumo, bet ir kitose socialinio gyvenimo srityse.

Jūratė Ruškė į pasirinktą tyrimo fenomeną žvelgia ne tik per edukologijos, bet ir per filosofijos, etikos, sociologijos, teologijos mokslų prizmę, tai patvirtina šio disertacinio tyrimo tarpdiscipliniškumą. Autorė išnagrinėjo 323 lietuvių ir užsienio autorių darbus, integruojant pateikiamus teiginius, ir nuodugniai supažindina skaitytoją su tyrimų įvairove, suvaldo gausų informacijos srautą akcentuodama esminius dalykus, tiesiogiai susijusius su tyrimo problematika. Racionaliai struktūruota ir kryptinga teorinė apžvalga padėjo argumentuotai pagrįsti tyrimo problemą. Literatūros analizės pagrindu suformuluotos prielaidos sudarė sąlygas teisingam tyrimo metodikų pasirinkimui.

Autorė analizuodama negalios, orumo ir sąmoningumo ugdymosi ontologines ir teorines tyrimo prielaidas, išgrynino esencialistinės ir dinaminės orumo sampratos apibrėžtis, tinkamai išanalizavo asmenų, turinčių negalią, orumą socialinio konstravimo bei socialinės fenomenologijos požiūriu, deramai atskleidė conceptualios emancipacinės transformuojamosios paradigmos ir orumo konstravimo sąsajas. Disertantė, pristatydamą orumo ir negalios prasmų atpažinimo, pokyčių strategijų kūrimo tyrimo metodologiją, nuosekliai išanalizavo subjektyvios negalios patirties ir santykio su tyrimo objektu atskleidimą taikant gyvenimo teorijos autonaratyvą, atskleidė subjektyvias orumo sampratas taikant fenomenografiją, tinkamai pristatė pokyčių inicijavimą sąmoningumui ugdyti taikant veiklos tyrimą dalyvaujant. Prof. L. Radzevičienė akcentavo, kad disertaciniu tyrimu nustatyta, jog dalyvių išgyvenama klaidinanti orumo dilema, grįsta internalizuotomis negatyviomis negalios prasmėmis, fatalistinėmis ir naiviomis negalios interpretacijomis, atskleidžia asmenų, turinčių negalią, orumo konstravimo problemišumą ir šiuo aspektu pagrindžia sąmoningumo ugdymosi poreikį ir jo būtinybę. Veiklos dalyvaujant tyrimu J. Ruškė pristatė neabejotinai unikalią orumo ugdymosi strategijų programą, kuria siekiama asmeninių žmonių, turinčių negalią, transformacijų ir (arba) emancipacijos, konstruojant orumą. Disertacinio tyrimo mokslinę vertę aktualizuoja stiprybėmis grįstos veiklos, siekiant bendrų tikslų, strategijos konstravimas, jos kompleksiškas, kuriame atskleidžiamas platus vertybinių orientacijų ir asmens orumo sąsajų kontekstas, jų edukacinių prielaidų spektras. Autorė, nurodydamą stiprybėmis grįstos veiklos strategijos struktūrą, joje išskiria *naujų orumo konstravimo būdų paiešką, dalijantis subjektyviomis orumo ugdymosi idėjomis; orumo patirčių viešinimą: laisvinimąsi per tylėjimo kultūrą ir bendrą veiklą, kaip transformacijos prielaidos, veiksnį*. J. Ruškė įrodė, kad tokios transformacijos sietinos ne tik su negalios ir orumo suvokimo, interpretacijų pasikeitimais, bet ir su besikeičiančiomis veiklomis, naujomis veiklos iniciatyvomis: dialogu ir emancipacinėmis transformuojamosiomis veiklomis.

Doc. L. Miltenienė pažymėjo, kad detalus tyrimo duomenų aprašymas, įvairių veiklos tyrimo organizavimo patirčių atskleidimas įvardijant ne tik sėkmes, bet ir nesėkmes, analizuojant tyrėjos spęstas dilemas, patvirtina tyrimo duomenų autentiškumą, o išsamiai pristatyta empirinio tyrimo metodologija leidžia tikėti gautų rezultatų patikimumu bei jų pagrindu padarytų išvadų pagrįstumu. Vis dėlto reikėtų paminėti, kad subjektyvi pačios tyrėjos negalios patirtis tampa šio disertacinio tyrimo tiek stiprybe (dėl gilaus

tyrinėjamo objekto ir su juo susijusių kontekstų pažinimo), tiek silpnybe (dėl sunkumų užtikrinant išorinį validumą). Disertantė siekė laikytis etinių reikalavimų užtikrinant lygiavertiškumą savo ir tyrimo dalyvių galių santykių aspektu, drąsiai atskleidė ir reflektavo savo asmeninę patirtį, susijusią su tyrimo objektu, gebėjo kritiškai ir argumentuotai analizuoti subjektyvias asmenines ir tyrimo dalyvių patirtis iš tyrėjos pozicijų, siekdama šališkumo kontrolės, tačiau būtent šios unikalios asmeninės tyrėjos patirtys ir tiesioginis santykis su tyrimo objektu gali apsunkinti tyrimo išvadų perkeliamumą, galimybę tyrimą pakartoti, „patikrinti“ su kitais asmenimis ir kituose kontekstuose.

Tinkamai parinkus ir kūrybiškai pritaikius tyrimo metodus darbo autorei sėkmingai pavyko: atskleisti ontologinę orumo sampratų įvairovę ir iškelti šių sampratų problemas, atsižvelgiant į negalios kontekstą; atskleisti subjektyvios asmenų, turinčių negalią, orumo sampratos kompleksiskumą atpažįstant stiprybėmis grįstą orumo sampratą ir klaidinančią orumo dilemą; atpažinti emancipacinio transformuojamojo ugdymosi paradigmos perspektyvumą, padedant asmenims, turintiems negalią, emancipuotis ir dalyvaujant konstruoti savo orumą; per veiklos dalyvaujant tyrimą sukurti sąmoningumo ugdymosi strategijas, kuriomis būtų galima siekti asmeninių žmonių, turinčių negalią, transformacijų ir emancipacijos konstruojant orumą; reflektuoti subjektyvią tyrėjos, kaip negalią turinčio žmogaus, orumo konstravimo patirtį atlikto tyrimo procedūrų ir rezultatų aspektu. Dr. V. Gevorgianienė nurodė, kad skaitydama gynimui pateiktą disertaciją, surado sąvoką, kuri nuolat gimdavo mintyse skaitant tyrimo dalyvių pasisakymus ir juos lydintį J. Ruškės interpretavimą. Ta sąvoka – savo gyvenimo situacijų autorystė. Veikiausiai būti oriam – tai ir galėti bei drįsti būti savo veiksmų autoriumi, autentiškam ir todėl originaliam. Šiuo požiūriu disertantės darbas – ne tik autorinis, originalus ir autentiškas kūrinys, bet taip pat ir išstarto ir reflektuoto *orumo* reiškinys ir pavyzdys. Sveikindami autorę sėkmingai parengus disertaciją, linkime ne tik tęsti transformuojamojo ugdymo poveikio sąmoningumui ar perspektyvos transformacijos temą, bet ir toliau gilintis į emancipacinį transformuojamojo ugdymo(si) aspektą, taigi remtis ne tik stiprybėmis, grindžiamomis esamomis socialinėmis struktūromis, žmogaus kūrybine *galia* tas struktūras keisti. Kitų mokslininkų atsiliepimai apie šią disertaciją tokie pat pozityvūs. D. Philipas Samulis Haggas, vyresnysis Rytų Suomijos kultūrinių tyrimų universiteto lektorius, disertacijos autorės tiesioginį dalyvavimą tyrime įvardija kaip disertacinio tyrimo sėkmės prielaidą, teigdamas, kad būtent vidinių ir išorinių negalios pajautos derinių refleksija skirtinguose kontekstuose leido konceptualizuoti orumo ugdymosi strategijas. Jackas Whiteheadas, Kambrijos universiteto (*University of Cumbria*) edukologijos garbės profesorius, išskiria tokias disertacinio tyrimo stiprybes: 1. Į asmens stiprybių plėtotę orientuota veikla gali būti taikoma dirbant su visomis negalios grupėmis; 2. Detalus tyrimo duomenų aprašymas ir jų analizė suteikia galimybę negalią turintiems žmonėms, jų artimiesiems, specialistams mokytis iš apibendrintos disertaciniame tyrime patirties; 3. Gyvenimo ugdomosios teorijos paradigma naujai nuskambėjo nacionaliniuose edukologijos tyrimuose, atskleidžiant gyvenimo ugdomosios

teorijos taikymo galimybes, reflektuojant negalią turinčių asmenų orumo konstravimo patirtis. Mančesterio metropolijos universiteto tyrėja Sue Jones teigia, kad negalią turinčių asmenų orumo suvokimo transformacija – tai ne tik pačių negalią turinčių asmenų gyvenamosios diktuojama strategija, bet ir jų, kaip visuomenės grupės, socialinio kapitalo didinimas, kuris leistų visuomenėje jaustis saugesniems. Tačiau, kaip pažymi autorė, tai galėtų būti kito tyrimo objektas.

Gauti tyrimo rezultatai pakankamai interpretuojami kitose šalyse atliktų analogiškų tyrimų bei edukologijos srities naujausių teorinių darbų kontekste. Disertaciniame tyrime atlikta analizė ir gautos tyrimo išvados iš esmės atsako į visus grynai pateiktus probleminius klausimus. Išvados išsamios ir išplaukia iš keliamų uždavinių bei tyrimo rezultatų. Kadangi ši disertacija yra išskirtinė savo tematika, manytume, kad šio darbo išvados bus įdomios tiek edukologams, tiek psichologams, tiek visiems tyrėjams, besidomintiems negalios problematika.

1. Esencialistinėje absoliutaus orumo aiškinimo tradicijoje orumo idėja grindžiama racionalaus subjekto samprata, gali suteikti orumo visiems asmens statusą atitinkantiems asmenims, kita vertus, dėl to, kad remiasi racionalumo, autonomiškumo ir savarankiškumo prielaidomis, ji neleidžia įvertinti asmenų įvairovės ir heterogeniškumo. Todėl aktualizuotinas socialiai konstruojamas orumas, sietinas su aktyvaus orumo samprata. Aktyvus orumas apima ne tik personalistinė teorija aiškinamą individo saviraišką, bet ir dinamiškai kiekvienoje konkrečioje visuomenėje susiklostančią orumo sampratą. Aktualizuojant asmenų, turinčių negalią, orumo konstravimo aspektus, svarbi įvairių kontekstualių orumo sampratų, atspindinčių konkrečios negalios situaciją ir kitus kultūrinius, socialinius veiksnius, analizė, kuri padėtų geriau suvokti, kaip asmenys dėl negalios specifiškumo suformuoja savitą intersubjektyvų orumo prasmų horizontą. Socialinio konstravimo, socialinės fenomenologijos ir emancipacinė transformuojamoji paradigmos, numatančios sąmoningumo ugdymosi, refleksyvumo ir bendradarbiavimo derinimą, suteikia galimybę išsamiai išanalizuoti asmenų, turinčių negalią, orumo konstravimo aspektus, neignoruoiant šios grupės žmonių orumo patirčių.

2. Asmenų, turinčių negalią, orumas – kompleksinis, ne tik orumo komponentų įvairovės, bet ir skirtingų negalios patirčių bei interpretacijų reikšmė. Tyrime dalyvavusių asmenų orumo patirtys varijuoja nuo negatyviomis negalios interpretacijomis grįstos klaidinančios orumo dilemos iki pozityvios negalios sampratos perspektyvų, kurios yra kontekstualizuotos fatalistinio, naiviojo ir kritinio sąmoningumo lygmens iliustracijos. Tyrimo dalyvių orumo patirtys grįstos jų gyvenamuoju pasauliu, kurio struktūrą sudaro neįgalus kūno, gyvenamo su negalia laiko, išgyvenamų erdvių, išgyvenamų santykių su kitais žmonėmis, santykio su pačiais savimi ir išgyvenamų santykių su Dievu patirtys.

2.1. Remiantis disertacinio tyrimo duomenimis, galima išskirti du pagrindinius orumo tipus: absoliutųjį ir subjektyvųjį. Apibūdindami absoliutųjį orumą tyrimo dalyviai pabrėžė, kad orumas būdingas visiems asmenims, tačiau išsamiau šios sampratos

neplėtojo. Subjektyvųjų orumą tyrimo dalyviai apibrėžia kaip kompleksinį, dinamišką konstrukta, susidedantį iš psichologijos, filosofijos, sociologijos, edukologijos ir kitų krypčių mokslams priklausančių komponentų: bendrystės (lygiavertiškumas, visavertiškumas, dialogas, draugystė, partnerystė, vidinė darna), asmens savybių (teigiamas savęs vertinimas, savigarba, pasitikėjimas savimi, atsakomybė, vidinė ramybė), laisvės (vidinė laisvė ir išorinė laisvė) ir dvasingumo (meilė, išmintis, patirtis, gyvenimo teigimas).

2.2. Klaidinanti orumo dilema, grįsta fatalistinio sąmoningumo lygmeniui būdingais negatyviais žmogų dehumanizuojančiais, patologizuojančiais, „antrarūšiškumą“ patvirtinančiais negalios išgyvenimais, atsiskleidžiančiais *invalidų, antrarūšių; neįgaliojo, kaip vegetuojančio mėsos gabalo; negalios, kaip didelio minuso, barjero, nulinės orumo pusės, gyvenimo pabaigos, fizinio nuleidimo žemiau, baisaus gėdos jausmo, belytiškumo; skirtingų seksualinių galimybių dėl turimos negalios išprovokauto nerimo; vyro orumą žeminančio negalios įgijimo būdo; juodo gėrimo dėl negalios* interpretacijose. Šios interpretacijos – neįgalių asmenų gyvenimo realybės (jų patirčių, išgyvenimų), bet ne konceptualizacijos ar teoretizavimo dalis. Klaidinančią orumo dilemą palaiko ir asmenų, turinčių negalią, poreikiams *nepritaikyta fizinė aplinka, segregacija*.

2.2.1. *Fizinio nuleidimo žemiau perspektyva* – unikali, judėjimo negalią turinčių ir neįgaliojo vėžimėliu besinaudojančių asmenų klaidinančios orumą dilemos dimensija, grįsta išgyvenamomis naujo, neįgalaus kūno patirtimis.

2.2.2. Klaidinanti orumo dilema grįsta dvejojo pobūdžio dehumanizacija ne tik dėl patologizuojančių, negatyvių negalios reikšmių, bet ir dėl neįgalių asmenų „nulytinimo“. „Nulytinimo“ išgyvenimai vaizdžiai iliustruoti vyrų – *podružkės fenomeno*, moterų – *negalios, kaip nežmogaus, nemoters*, „*mums lieka tik tetriukai*“ metaforomis. Išgyventos „nulytinimo“ patirtys parodo asmeninių kontekstų, dalinio ir įvietinto žinojimo svarbą, nes jas aktualizavo tik tie tyrimo dalyviai, kurie yra vieniši, neturi gyvenimo partnerio ar partnerės.

2.2.3. Neįgaliųjų poreikiams *nepritaikytos fizinės aplinkos* dimensijoje gausiausia įrodomųjų teiginių. Neprieinama fizinė aplinka tyrimo dalyviams reiškia daugiau nei vien fizinį nepatogumą ar elementarią kliūtį. Tai yra jų, kaip prieinamos aplinkos, orumo apsaugos nevertų žmonių, patvirtinimas. Šis patvirtinimas skiriasi nuo jų pačių suvokimo, todėl apima *baisaus gyvenimo žiūrint kaip vaikučiui pro langą, peilio po šiai dienai, sumurkdymo su žeme ir totaliai pastatyto į vietą, kokybės, šlykštumo važinėjant su šlapimu baliuje, banalių situacijų – negalima, fu, invalidų neaptarnavimo* ir kitas metaforas, reiškiančias negatyvius, neprieinamos aplinkos sukeltus orumo pažeminimo išgyvenimus.

2.3. Asmenų, turinčių negalią, orumo konstravimo pagrindus sudaro realistiškas požiūris į savo negalią, pozityvus negalios priėmimas, pozityvi negalios samprata, grįsta stiprybėmis, pasitikėjimo savimi ugdymas, aukščiausias sąmoningumo lygmuo (kritinis), asmens aktyvumas, bendravimas su kitais žmonėmis, užimtumas, veiklumas, savirealizacija. Akcentuoti *pozityvios negalios sampratos požiūriu* išskiriami *išoriniai*

(sėslumas, nuoseklumas, pastovumas) ir *vidinės* (dvasingumas, gilesnis savęs, kitų žmonių ir aplinkos pažinimas, kūrybiškumas, originalumas) negalios stiprybės. Nesusidėvintys batai ir sėdimos vietos poreikio neegzistavimas – specifiniai, neįgaliojo vežimėliais besinaudojančių asmenų, išoriniai negalios pranašumai. Negalia šiuo požiūriu – dvasinis pranašumas, asmens vidinės stiprybės, empatijos, gerumo, žmogiškumo, orumo charakteristika. Teoriniame ir empiriniame diskursuose išsigalėję terminai, apibūdinantys asmenis, turinčius negalią – neįgalusis, negalia, nedarbingas – kritiškai reflektuojami, traktuojami kaip neįgaliųjų gyvenamojo pasaulio kolonizacijos elementai. Siekdami savo gyvenamojo pasaulio dekolonizacijos tyrimo dalyviai siūlo tylėjimo kultūrą transformuoti į dialogą ir, pabrėžiant asmens stiprybes, neįgaliuosius traktuoti kaip kitaip įgalius, darbingus pagal savo gebėjimų lygį asmenis.

3. Emancipacinės transformuojamosios paradigmos perspektyvumas asmenų, turinčių negalią, orumo konstravimo aspektu atsiskleidžia aktualizuojant dehumanizuojamų žmonių orumo konstravimo būtinybę, generuojant jų gyvenamojo pasaulio kolonizacijos, tylėjimo kultūros kritiką. Svarbu tai, kad pagal šią paradigmą neįgaliųjų asmenų orumo konstravimo patirčių tyrimą privalu atlikti remiantis požiūriu iš vidaus per santykį su asmenis supančiais socialiniais ir kt. kontekstais, neatsiejamai nuo jų patirčių. Vienas iš pagrindinių būdų keisti netenkinančią socialinę realybę, kuri nesuteikia pakankamai orumo asmenims, turintiems negalią, – sąmoningumo ugdymasis (*conscientizacao*), mokantis suvokti socialinius, politinius ir ekonominius prieštaravimus ir imtis veiksmų prieš dehumanizuojančios tikrovės elementus. Dialogas, kritinė refleksija, racionalus diskursas ir emancipacinė transformuojamoji veikla – pagrindinės emancipacinėje transformuojamojo ugdymosi paradigmoje išskirtos sąmoningumo ugdymosi, kartu ir neįgaliųjų asmenų orumo konstravimo strategijos. Veiklos tyrimas dalyvaujant – ne tik emancipacinės transformuojamosios paradigmos metodologinius reikalavimus atitinkanti empirinio tyrimo, bet ir asmenų, turinčių negalią, orumo konstravimo strategija.

4. Fatalistinis ir naivusis dalijimasis orumo pažeminimo ir pripažinimo patirtimis grupinėje diskusijoje (*dialogas*), kritinė orumo patirčių ir grupinių diskusijų refleksija (*kritinė refleksija*) ir stiprybėmis grįstos veiklos siekiant bendrų tikslų (*emancipacinė transformuojamoji veikla*) – veiklos tyrime dalyvaujant sukurtos ir įgyvendintos sąmoningumo ugdymosi strategijos, kuriomis pagrįstas asmenų, turinčių negalią, orumo konstravimas.

4.1. Dalijimosi orumo pažeminimo patirtimis grupinėje diskusijoje strategiją sudaro *fatalistinis ir naivusis klaidinančių orumo dilemų išsakymas* ir *naivusis dalijimasis orumo ir negalios patirtimis*. Fatalistinės negalios ir orumo interpretacijos traktuotinos kaip internalizuotos negalios, kaip įvairaus pobūdžio praradimų, žmogaus antrarūšiškumo prasmės. Fatalistinėse negalios ir orumo interpretacijose aktualizuotos matomos (pvz., fizinė) ir nematomos (pvz., psichinė) negalios. Siekiant apsaugoti savo orumą renkama kiek galima ilgiau nuslėpti ir nutylėti nematomą neįgalumą – antrarūšiškumą. Fatalistinis ir naivusis klaidinančių orumo dilemų išsakymas psichologiniu požiūriu

atskleidžia išmoktą bejėgiškumą, sociologiniu – negatyvius biografinio lūžio rezultatus, tarpdisciplininiu – (savi)dehumanizaciją, susvetimėjimą, „tylėjimo kultūrą“. Nors nai-
vios sąmonės lygmens orumo ir negalios interpretacijose, panašiai kaip ir fatalistinėse, kaltinami aplinkiniai, negalią turintys asmenys prisiima pasyvius vaidmenis, tačiau pradedamos išsakyti idėjos, jog šiek tiek galima paveikti savo gyvenimą. Edukologiniu požiūriu svarbu, kad grupinėje diskusijoje pateikiant internalizuotas fatalistines negalios ir orumo interpretacijas sukuriama prielaidos alternatyvioms interpretacijoms, besitransformavusioms į kritinę orumo patirčių ir grupinių diskusijų refleksiją.

4.2. Veiklos tyrime dalyvaujant sukurtą kritinę orumo patirčių ir grupinių diskusijų refleksijos strategiją sudaro: 1) *kritinės negatyvių orumo patirčių refleksijos ir negalios reinterpretacijos*, 2) *įvykusių grupinių diskusijų aptarimas*. Ši strategija traktuotina kaip žodinė *stiprybių perspektyvos* raiška, nes tyrimo dalyviai aktualizavo teigiamo savęs vertinimo svarbą, pabrėžė orumo pajautimo priklausomybę nuo subjektyvių interpretacijų, savo pastangų ir tuo remdamiesi reinterpretavo negaliai suteiktas negatyvias prasmes kaip pozityvias dalydamiesi pažįstamų neįgaliųjų sėkmės atvejais ir pavyzdžiais, akcentuodami savo ir kitų negalią turinčių asmenų teigiamas savybes, stiprybes.

4.3. Stiprybėmis grįstų veiklų siekiant bendrų tikslų strategiją sudaro: 1) *naujų orumo konstravimo būdų paieška dalijantis subjektyviomis orumo ugdymosi idėjomis*; 2) *orumo patirčių viešinimas: laisvinimasis iš tylėjimo kultūros*; 3) *bendra veikla: socialinės reabilitacijos paslaugų teikimo neįgaliesiems bendruomenėje projekto rengimas*. Visos šios veiklos grįstos *stiprybių perspektyva*, nes numatomas tyrimo dalyvių bendradarbiavimas, turimų stiprybių atpažinimas, įvardijimas ir planavimas, kaip jas panaudoti siekiant bendrų tikslų. *Stiprybių perspektyva* – įvykusių neįgalių asmenų perspektyvos transformacijų rezultatas, nuo fatalistinių „invalidų, antrarūšių“ ir naivių (pvz.: *spjūvio „idiotų visuomenei“ ir „kumščio į stalą“*) perspektyvų. Ši transformacija sietina ne tik su negalios ir orumo suvokimo, interpretacijų pasikeitimais, bet ir su besikeičiančiomis veiklomis, naujomis veiklos tyrimo dalyvaujant iniciatyvomis.

4.3.1. *Naujų orumo konstravimo būdų paieška dalijantis subjektyviomis orumo ugdymosi idėjomis* apibendrintai gali būti skirstomi į dvi pagrindines strategijas: 1) dialogo (*neįgaliųjų orumo pažeidimo patirtis reprezentuojantis straipsnis laikraštyje; dokumentinis TV filmas; grupinės diskusijos kaip savipagalbos ir kaip neįgaliųjų sąmoningumo ugdymosi strategija*) ir 2) emancipacinės transformuojamosios veiklos (*rankdarbių parodos organizavimas ir jos viešinimas; socialinės reabilitacijos paslaugų neįgaliesiems teikimo bendruomenėje projekto rengimas*). Veiklos tyrime dalyvaujant įgyvendinta dalis šių pasiūlymų.

4.3.2. *Orumo patirčių viešinimo – laisvinimosi iš „tylėjimo kultūros“ strategija – bendras straipsnio rengimas ir jo pateikimas spaudai* traktuotinas kaip dialoginis asmenų, turinčių negalią, laisvinimosi iš tylėjimo kultūros veiksmas perteikiant savo orumo žeminimo patirtis. Ši strategija atspindi dvipusės komunikacijos (neįgaliųjų tarpusavio dialogo ir dialogo su visuomene) poreikius aktualizuojant ne tik negalią turinčių žmonių,

bet ir kitų visuomenės narių sąmoningumo ugdymosi svarbą, neįgalių asmenų orumo konstravimo aspektu.

4.3.3. *Bendra veikla – socialinės rehabilitacijos paslaugų teikimo neįgaliesiems bendruomenėje projekto rengimas* – neįgaliuosius netenkinančios socialinės realybės keitimas priiimant konkrečius išpareigojimus ir atsakomybę. Tai rodo tyrimo dalyvių sąmoningumo pokyčius. Nuo negatyvių negalios ir orumo patirčių išsiskyrimo pereita prie konkrečių veiksmų.

5. Tyrėjos vaidmuo disertacijoje apima požiūrį iš išorės ir požiūrį iš vidaus. Gyvenimo ugdamosios teorijos autonaratyvas tyrimo objekto, rezultatų ir procedūrų aspektu pagrįstas požiūriu iš vidaus, fenomenografinis tyrimas – požiūriu iš išorės, nes juo reprezentuojamos tyrimo dalyvių patirtys. Veiklos tyrimas dalyvaujant apima tyrėjos požiūrį iš vidaus ir požiūrį iš išorės. Kiti tyrėjos vaidmenys, įgyvendinti veiklos tyrime dalyvaujant, – socialinės verslininkės, facilitatorės, grupinių diskusijų moderatorės – traktuotini kaip požiūrio iš vidaus ir požiūrio iš išorės sąveikos rezultatas.

6. Tyrimo dalyvių išgyventa klaidinanti orumo dilema grįsta internalizuotomis negatyviomis negalios reikšmėmis, fatalistinėmis ir naiviosiomis negalios interpretacijomis, atskleidžia neįgalių asmenų orumo konstravimo problemišumą ir šiuo aspektu pagrindžia sąmoningumo ugdymosi poreikius ir būtinybę. Todėl edukologijos mokslo teorijai ir praktikai svarbios per veiklos tyrimą dalyvaujant sukurtos ir empiriniu lygiu įgyvendintos sąmoningumo ugdymosi strategijos, kurios apibendrintai gali būti pavadintos dialogu, kritine refleksija ir emancipacine transformuojamąja veikla. Aktualizuojant asmenų, turinčių negalią, gyvenamojo pasaulio dekolonizacijos būtinybę svarbus tik vienas – tyrimo dalyvių – balsas. Todėl konkretus sąmoningumo ugdymosi strategijų turinys, atitinkamos veiklos priklauso nuo jų subjektyvių negalios ir orumo prasmų, asmeninių, socialinių ir kt. kontekstų.

Disertacijoje pateiktų publikacijų analizė rodo, jog spaudoje paskelbtuose darbuose atsispindi pagrindinės disertacinio tyrimo idėjos, teiginiai, esminiai rezultatai bei išvados. Daktaro disertacijos santrauka iš esmės atspindi daktaro disertaciją.

Tenka apgailestauti, kad disertacijos autorė, turėdama tokią įvairialypę, socialiai reikšmingą „iš pirmųjų lūpų“ informaciją neparengė rekomendacijų, kurios, be abejonės, būtų sustiprinusios darbo praktinį reikšmingumą. Gaila, kad darbe nebuvo akcentuojama, kuo orumas reikšmingas asmeniui, turinčiam negalią, kiek jis svarbus priiimant negalią ir socialinės rehabilitacijos procese.

Išskirtiniai Jūratės Ruškės disertacinio tyrimo bruožai:

1) orumo koncepto multidiscipliniškumas leido autorei į šį fenomeną pažvelgti ne tik per edukologijos, bet ir per filosofijos, etikos, sociologijos, teologijos mokslų prizmę.

2) plati tyrimo idėjų, esminių rezultatų ir išvadų aprobacija: autorė nagrinėjama tema paskelbė 4 publikacijas bei perskaitė 14 pranešimų įvairaus lygio konferencijose, tai rodo disertantės mokslinį aktyvumą.

Baigiamoji išvada

Jūratės Ruškės daktaro disertacija „Asmenų su negalia orumo konstravimas sąmoningumo ugdymosi strategijomis“ yra aktualus, savarankiškas, turintis teorinę ir praktinę išliekamąją vertę, išbaigtas mokslo kūrinys, atitinkantis Lietuvos mokslo tarybos tokiems darbams keliamus reikalavimus, o jos autorė nusipelnė mokslo daktaro laipsnio (socialiniai mokslai, edukologija 07). Ši originali savo tema disertacija sėkmingai buvo apginta Šiaulių universitete.

Prof. habil. dr. Vytautas Gudonis